

АСОБА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ: СПРЫНЦА ЛЬВОЎНА РОХКІНД

The article offers a review of the course of life and scientific achievements of the Belarusian linguist S.L.Rohkind – co-author of such important for the Belarusian linguistics Works as «The syntax of the Belarusian language» (1939), «A Course of Modern Belarusian language (phonology, morphology, vocabulary)» (1940), «The Jewish-Russian Dictionary» (1941). The article is based on the ground of archival materials.

Спрынца (Шпрынца, Софья) Львоўна (Лейбаўна) Рохкінд нарадзілася ў мястэчку Талачын Віцебскай вобласці ў 1903 г. Сям'я была дастаткова адукаванай, бацька Спрынцы займаўся рамонтам гадзіннікаў, добра ведаў ювелірную справу. Акрамя ідыш, ён свабодна валодаў нямецкай і старажытнайўрэйскай мовамі. Спрынца атрымала надзвычайную адукацыю, яна цікавілася літаратурай, шмат чытала, з дзяцінства памятала вершы класікаў яўрэйскай паэзіі Хаіма Нахмана Бяліка і Шаула Чарніхоўскага [2]. Юнацтва і маладосць С.Л.Рохкінд прыйшліся на багатыя падзеямі ваенна-рэвалюцыйныя часы. Спрынца Львоўна ўспамінала: «... Пасля рэвалюцыі адбыўся злом ўсяго жыцця. Я добра памятаю Талачын, якім ён быў да рэвалюцыі і ў першыя гады пасля рэвалюцыі... Я памятаю кожную вуліцу, кожны дом. Перад маімі вачыма стаяць, як жывыя, твары тых, каго я добра ведала. Я бачу іх у крамах, майстэрнях, на вуліцах, заклапочаных заробкамі і будзённымі справамі, справамі паўсядзённага жыцця. Я бачу іх у святочныя дні, калі ідуць у сідэгагу, па-святочнаму апранутыя, з прасветленымі тварамі. Але ўсё гэта выкарчавана, знічана, сцёрта з зямлі, заліта крывёю і пакутамі. Перад маімі вачыма паўстаюць дарэгі мне людзі, якіх я ведала і не ведала, у шэрагах асуджаных на смерць, яны тупаюць па вуліцы пад вокрыкам зладзеяў, што прыспешваюць іх да магілы. Я бачу іх змардаваных, у распачы, абыякавых, без сілы, без волі і надзеі. Там няма майго бацькі і дзядулі, яны пайшлі з жыцця, як належыць людзям, але ў маім уяўленні яны сярод гэтых пакутнікаў. Я бачу сотні і тысячы такіх жа мястэчак, з жывымі людзьмі, звыклым побытам, традыцыямі, якіх ужо няма, ад якіх не засталася слядоў. Усе яны мне блізкія, родныя, мілыя майму сэрцу. Страшна і балюча ўспамінаць пра гэта» [1].

Дзяўчына дастаткова рана засталася без бацькоўскай апекі: яе бацька памёр у пераломным 1917 г., а пасля смерці маці ў 1921 г. на руках у Спрынцы засталіся чатыры малодшыя сястры, выхоўваць якіх, праўда, дапамагалі сваякі.

У 1920 г. Спрынца паступіла ў Інстытут вышэйшых яўрэйскіх ведаў у Петраградзе, у які быў перайменаваны арганізаваны год таму назад Петраградскі яўрэйскі народны ўніверсітэт. У гэтай установе на працягу шэрагу гадоў выкладалі многія вядомыя спецыялісты ў галіне іудаістыкі. Аднак уся савецкая адукацыя ў гэты перыяд перажывала няпростыя часы, з

сярэдзіны 1920-х гадоў істотна ўзмацніўся ідэалагічны ціск на гуманітарныя навукі, у выніку чаго ў 1925 г. Інстытут вышэйшых яўрэйскіх ведаў быў ліквідаваны [8].

У 1926 г. Спрынца Львоўна, працуючы ў школе для дарослых, працягнула вучобу на толькі што створаным яўрэйскім аддзяленні літаратурна-лінгвістычнага факультэта Другога Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Задачай аддзялення была падрыхтоўка выкладчыкаў для яўрэйскіх школ РСФСР, Украіны і Беларусі. Абітурыентаў, якія валодалі мовай ідыш і ўжо мелі вопыт вучобы ў вышэйшых навучальных установах, адміністрацыя ўніверсітэта размеркавала па курсах у залежнасці ад ступені іх падрыхтаванасці. Спрынца Львоўна была залічана на другі курс разам з дзесяццю іншымі студэнтамі, сярод якіх было нямала вядомых асоб: празаік Марк Даніэль (Даніэль Мееровіч), яўрэйскія паэты з Беларусі Ізі Харык і Зэлік Аксельрод, літаратурны крытык Маісей Міжарыцкі і інш. Першымі прафесарамі на яўрэйскім аддзяленні былі вядомыя савецкія гісторыкі Цві Фрыдланд, Тэўе Гейліман, літаратуразнаўцы Ісаак Нусінаў, Іезекеіль Дабрушын, лінгвіст Айзек Зарэцкі. К вясне 1928 г. С.Л.Рохкінд поўнасьцю выканала вучэбную праграму і атрымала кваліфікацыю выкладчыка яўрэйскай мовы [6]. Пасля заканчэння ўніверсітэта з верасня 1928 г. да сярэдзіны кастрычніка 1931 г. Спрынца Львоўна выкладала літаратуру і грамадазнаўства ў розных сярэдніх школах Веліжа, Пскова, Мінска. Аднак настаўніцкая праца не магла задавоіць усіх амбіцый здольнага маладога педагога, і ў кастрычніку 1931 г. С.Л.Рохкінд паслупла ў аспірантуру пры Акадэміі навук БССР. Праз год паралельна з вучобай Спрынца Львоўну запрасілі выкладаць практычны курс у Маскоўскім дзяржаўным універсітэце [1, с. 16]. Відаць, даследчыца максімальна выкарыстала магчымасці маскоўскіх бібліятэк: нягледзячы на загрузанасць педагагічнай працай, яна ў сціслыя тэрміны завяршыла працу над кандыдацкай дысертацыяй па мове яўрэйскай рэвалюцыйнай і публіцыстычнай літаратуры канца 80-х і пачатку 90-х гг. XIX ст.. Абарона прайшла ў чэрвені 1934 г. і была паспяховай.

Амаль 10 гадоў прафесійнай дзейнасці С.Л.Рохкінд звязаны з Акадэміяй навук Беларускай ССР, дзе яна працавала з 1 верасня 1932 г. Пасля ліквідацыі яўрэйскага сектара С.Л.Рохкінд перайшла на працу ў Інстытут мовы і літаратуры. Па сумяшчальніцтве з верасня 1933 г. яна ў якасці дацэнта выкладала агульнае мовазнаўства на літаратурным факультэце і факультэце замежных моў Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, што дало падставы Вышэйшай атэстацыйнай камісіі СССР 11 лістапада 1938 г. зацвердзіць Спрынца Львоўну ў вучоным званні дацэнта.

У фондзе Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі «Інстытут нацыянальных меншасцяў. Камісія па атласе» захоўваецца характарыстыка С.Л.Рохкінд, датаваная 1936 г. і напісаная ў адпаведнасці з традыцыямі тых часоў. У дакуменце адзначаецца: «За выключэннем сваёй дысертацыйнай тэмы яна нічога больш не дала. У 1935 г. свой план не выканала. У грамадскім жыцці не актыўная. З'яўляючыся членам... рэдкалегіі насценнай газеты, гэтую нагрузку выконвае недастаткова» [цыт пав.: 7]. У аб'ектыўнасці

дадзенай характарыстыкі ўзнікаюць сур'ёзныя сумненні, паколькі менавіта ў гэты час Спрынца Львоўна актыўна працавала ў складзе адразу трох навуковых калектываў. Так, у 1939 г. С.Л.Рохкінд у суаўтарстве з іншымі супрацоўнікамі Інстытута мовы і літаратуры АН БССР і Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута К.І.Гурскім, Ц.П.Ломцевым, Г.З.Шклярам, С.І.Рысінай апублікавала падручнік «Сінтаксіс беларускай мовы», прызначаны для студэнтаў літаратурных факультэтаў педагагічных і настаўніцкіх інстытутаў. Аўтары паставілі перад сабой задачу даць навукова-папулярны выклад найважнейшых палажэнняў беларускага сінтаксісу ў адпаведнасці з патрабаваннямі курса сучаснай беларускай мовы ў ВНУ. У гэтым падручніку Спрынца Львоўна напісала раздзел, прысвечаны вывучэнню складанага сказа. У ім падрабязна прааналізаваны складаназалежныя і складаназлучаныя сказы («злучальныя», «супраціўныя», «размеркавальныя»), разгледжаны тыпы даданых сказаў (даданыя дзейнікавыя, даданыя дапаўняльныя, даданыя азначальныя, даданыя акалічнасныя, даданыя ўмовы, даданыя параўнання), раскрыты паняцці прамой і ўскоснай мовы [5].

Праз год тых жа аўтары (за выключэннем С.І.Рысінай) выдалі грунтоўны падручнік для студэнтаў літаратурна-лінгвістычных факультэтаў «Курс сучаснай беларускай мовы (фанетыка, марфалогія, лексіка)». Спрынца Львоўна з'яўляецца аўтарам дастаткова аб'ёмнага раздзела «Словаўтварэнне», у якім інвентарызуюцца асноўныя паняцці дэрываталогіі, характарызуюцца найважнейшыя спосабы ўтварэння слоў, раскрытаюцца пытанні, звязаныя з функцыянальнымі асаблівасцямі суфіксаў назоўнікаў («суфіксы, якія служаць для ўтварэння назваў асоб жаночага полу», «памяншальна-ласкальныя суфіксы»), «суфіксы назоўнікаў з канчаткамі мужчынскага роду», «змяншальныя суфіксы з канчаткамі жаночага роду», «змяншальныя суфіксы з канчаткамі ніякага роду», «суфіксы з павелічальным значэннем», «бяссуфікснае ўтварэнне назоўнікаў», «складаныя назоўнікі», «складанаскарочаныя словы»), суфіксы прыметнікаў («змяншальна-ласкальныя суфіксы», «павелічальныя суфіксы», «суфіксы ступеней параўнання прыметнікаў», «складаныя прыметнікі»), прэфіксы назоўнікаў і прыметнікаў, словаўтварэнне дзеясловаў («суфіксы дзеясловаў», «дзеяслоўныя прэфіксы»).

Безумоўна, з пункту гледжання сучаснай лінгвістыкі метамова прааналізаваных выданняў выклікае некаторыя пытанні, а сам спосаб апісання моўнага матэрыялу можа падацца не зусім паслядоўным і лагічным. Аднак трэба прызнаць, што ў тых складаных грамадска-палітычных умовах другой паловы 1930-х, калі адбывалася падрыхтоўка названых падручнікаў, аўтарскія калектывы здолелі стварыць якасныя выданні, якія напісаны на высокім навуковым узроўні. Нягледзячы на выключную заідэалагізаванасць усіх сфер жыцця тагачаснага грамадства, у тым ліку адукацыі і навукі, раздзелы С.Л.Рохкінд (асабліва «Словаўтварэнне») выгадна адрозніваюцца сваёй апалітычнасцю. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстаны лексіка і кантэксты з твораў класікаў беларускай літаратуры Янкі Купалы, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, М.Лынькова, П.Труса, Змітрака Бядулі і інш., а таксама прыклады з фальклорных запісаў П.Шэйна.

Значным дасягненнем беларускай габраістыкі стала стварэнне С.Л.Рохкінд і Г.З.Шклярам першага ў Савецкім Саюзе «Еврейско-русского словаря», таксама апублікаванага пад эгідай Інстытута літаратуры і мовы. Аўтарская і рэдактарская праца над слоўнікам была завершана ў 1939 г., аднак з-за ідэалагічных перашкод кніга пабачыла свет толькі ў пачатку 1941 г. (на тытульным лісце пазначаны 1940 г.). Выданне складаецца з прадмовы і спіса скарачэнняў на ідыш, лексічнага корпуса, часткі «О пользовании словарем» на рускай мове. Мікраструктура слоўніка фарміруецца зонай намінацыі, зонай граматычнай інфармацыі і зонай эквівалентаў:

лицевать,—פּוּלְפּוּלְטֵן, הַפּוּלְפּוּלְטֵן
 перелицовывать.
 цинковая соль.—צוֹלְפֵן-צִינְקֵן
 видать, видно.—זוֹרֵר אֵינִי
 почка.—גִּידָה, גִּידָה
 почковидный.—אֵינִי זֶרֶקֶר
 нет, не, ни.—אֵין, אֵין, אֵין
 превратиться—צוֹרֵר אֵין
 —צוֹרֵר אֵין אֵין
 превратить в ничто
 уничтожить.

Словы на ідыш размеркаваны строга ў алфавітным парадку і забяспечаны граматычнымі паметамі (указваецца лексіка-граматычны разрад). Паколькі ў ідыш субстантывы, за выключэннем уласных імён і некалькіх асобных лексем, не змяняюцца па склонах, а адрозніваюцца толькі формамі адзіночнага і множнага ліку, у слоўніку пры кожным назоўніку ўказваецца яго род і форма множнага ліку. Дзеясловы падаюцца ў слоўніку ў форме інфінітыва. Дзеепрыметнікі, якія ў большасці выпадкаў маюць прыстаўку זעל і канчатак זעל або זעלע, указваюцца ў слоўніку пры адпаведным дзеяслове. Прыметнікі, выражаныя асобнымі словамі, падаюцца ў слоўнікавых артыкулах у форме назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду. Суплетыўныя формы займеннікаў уключаны ў рэестр у якасці асобных вакабул. Прыслоўі, прыназоўнікі, злучнікі і часціцы фіксуюцца ў слоўніку асобна і перакладаюцца адпаведнымі рускімі словамі.

Слоўнік аказаўся ўдалым і прынёс аўтарам сусветную вядомасць. Да нашага часу ён застаецца адным з найбольш аб'ёмных і аўтарытэтных даведнікаў па перакладзе з ідыш на рускую мову.

Аднак плённая навуковая праца С.Л.Рохкінд была перапынена Вялікай Айчыннай вайной. Спрынца Львоўна выехала ў эвакуацыю на поўнач Казахстана, дзе ў 1941 г. працавала інспектарам-метадыстам Акмалінскага абласнога аддзела народнай адукацыі, з чэрвеня 1942 г. па люты 1944 г. была дырэктарам сярэдняй школы ў вёсцы Імантава (Какчэтаўскай вобл.), а з пачатку сакавіка 1944 г. да 1 верасня 1944 г. працавала загадчыкам вучэбнай часткі школы дарослых у г. Какчэтаў і інспектарам Какчэтаўскага абласнога аддзела адукацыі. У гэты час даследчыца праводзіла вялікую метадычную працу з настаўнікамі, чытала лекцыі па разнастайных пытаннях мовы і літаратуры, выступала на раённых і абласных настаўніцкіх

нарадах, удзельнічала ў шэрагу іншых мерапрыемстваў. Як пісала сама Спрынца Львоўна, «матэрыяльна гэтыя гады жыла вельмі дрэнна, паколькі мела на сваім утрыманні сястру з двума дзецьмі, муж якой з першага дня на фронце (радавы)» [1, л. 5].

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі Спрынца Львоўна ў канцы жніўня 1944 г. даслала ў рэктарат Мінскага педінстытута ліст наступнага зместу: «З 1934 года я працавала ў Мінскім педагагічным і-це, чытала курс агульнага мовазнаўства на Літаратурным факультэце і факультэце замежных моў. Па паведамленнях газет ін-т аднавіў працу. Я хацела б таксама працаваць у ін-це па сваёй спецыяльнасці. Магу таксама чытаць курс сучаснай рускай мовы, методыку мовы. Прашу тэрмінова паведаміць мне ці буду я выклікана ў ін-т. Пра маю працу ведаюць усе педагогі і студэнты» [1, л. 9]. У адказ на свой зварот Спрынца Львоўна атрымала тэлеграму ад кіраўніцтва ўніверсітэта: «Тэрмінова выязджайце ў Мінск для працы ў Педінстытуце» [1, л. 9 адв.]. У хуткім часе яна пераехала з Казахстана ў Беларусь і загадам тагачаснага дырэктара МДПІ М.Ф.Жаўрыда з 5 лістапада была прызначана дацэнтам кафедры рускай мовы, а з 20 снежня пачала выконваць абавязкі намесніка загадчыка кафедры. У канцы сакавіка 1946 г. загадам Камітэта па справах вышэйшай школы пры Саўеце Міністраў СССР С.Л.Рохкінд была зацверджана в.а. загадчыка кафедры рускай мовы Мінскага дзяржаўнага педагагічнага і настаўніцкага інстытута [1, л. 8].

Спрынца Львоўна паспяхова спраўлялася з адміністрацыйнай працай, шмат часу і сіл аддавала выкладанню. Кіраўніцтвам універсітэта ёй неаднаразова аб'яўлялася падзяка «за высакаякасную пастаноўку вучэбна-выхавальчай, навукова-даследчай работы і актыўны ўдзел у грамадскім жыцці» (у 1946, 1947, 1957 - двойчы) [1, л. 23, 33 – 35].

У канцы 1940-х – пачатку 1950-х гг. у СССР разгарнулася барацьба з касмапалітызмам – ідэалагічная кампанія, скіраваная супраць скептычна настроенай часткі савецкай інтэлігенцыі. У лютым 1949 г. І.В.Сталін падпісаў падрыхтаваную старшынёй праўлення Саюза пісьменнікаў СССР А.А.Фадзеевым пастанову Палітбюро ЦК ВКП(б) аб роспуску аб'яднанняў яўрэйскіх савецкіх пісьменнікаў у Маскве Кіеве і Мінску. Адначасова былі зачынены яўрэйскі музей у Вільнюсе, краявы музей у Бірабіджане, гісторыка-этнаграфічны музей грузінскага яўрэйства ў Тбілісі, а таксама былі ліквідаваны ўсе існуючыя ў СССР яўрэйскія тэатры – у Мінску, Чарнаўцах, Бірабіджане, Маскве. У тым жа годзе Спрынца Львоўна Рохкінд была пераведзена з пасады загадчыка на пасаду дацэнта кафедры рускай мовы МДПІ. Тагачаснае кіраўніцтва асабліва не хавала, што сапраўдная прычына гэтага – жаданне ўмацаваць установу нацыянальнымі кадрамі. На прэрчанне Рохкінд, што яна «карэнная, што ўсе яе карані ў Беларусі», яна атрымала адказ, што ў яе «не тыя» карані. Пасля гэтага С.Л.Рохкінд дастаткова працяглы час працавала на пасадзе дацэнта, давала прыватныя ўрокі ідыша і іўрыта, займалася вывучэннем беларускай мовы, збірала разнастайны лексічны матэрыял.

У асабовай справе Спрынцы Львоўны захоўваецца заява на імя рэктара І.Е.Лакіна, датаваная 28 жніўня 1964 г., напісаная, відаць, у час эмацыйнага ўзрушэння: «На апошнім

пасяджэнні кафедры, на якім я прысутнічала, загадчык кафедры Гурскі Мікалай Іванавіч пры папярэднім размеркаванні вучэбных нагузак на 1964 – 1965 навучальны год сказаў, што па курсе «Уводзіны ў мовазнаўства», які я вяду звыш 25 гадоў, плюс курсавыя працы, набіраецца поўная стаўка і паказаў мне картку, у якой значылася 703 гадзіны. Я паехала ў адпачынак. 27-га жніўня я даведлася, што загадчык кафедры перадаў гэты курс новаму работніку. Калі мяне вызвалілі ад працы, чаму ж мяне своечасова не паставілі да ведама. Я не атрымала загад аб звальненні. Мне хацелася бы ўвогуле даведацца, чым тлумачыцца такі бяспрыкладны факт. За ўсю сваю працу ў інстытуце, да самага апошняга часу, я не атрымлівала ніякіх заўваг ні з боку дэканаў, ні з боку загадчыка кафедры. Наадварот, у маёй прысутнасці загадчык кафедры заўсёды станоўча адгукаўся пра маю працу. А што датычыцца студэнтаў, то яны праяўлялі цікаваць да лекцый, старанна рыхтаваліся да практычных заняткаў і ўвогуле цёпла і сардэчна ставіліся да мяне, і ўпаўне зразумела чаму, я ж цалкам аддавалася працы. Прашу вас разабрацца ў гэтым». 7 верасня 1964 г. С.Л.Рохкінд папрасіла вызваліць яе ад працы ў інстытуце ў сувязі з выхадам на пенсію [1, л. 42].

За гады навукова-педагагічнай дзейнасці Спрынца Львоўна апублікавала цэлы шэраг розных работ па актуальных праблемах беларускага мовазнаўства. У даследаванні «Да вывучэння словаўтварэння беларускай мовы» (час. «Салеская школа», 1955, №5) разглядаюцца пытанні вытворнасці і невытворнасці слова і яго марфалагічнага складу, аналізуюцца асобныя аспекты суфіксальнага словаўтварэння. У артыкуле «З гісторыі лексікі беларускай мовы», надрукаваным у чацвёртым выпуску «Увечных запісак МГПИ» за 1955 г., вывучаецца развіццё семантыкі і сферы ўжывання на працягу XIX – XX стст. слоў *змагання, змаганне, змагар* і сінанімічных ім *барацьба* і *паршчэбіт*. Апошняй вядомай нам апублікаванай працай С.Л.Рохкінд стаў артыкул «Аддзел слоўныя назоўнікі ў сучаснай беларускай мове» ў навуковым зборніку «З даследаванняў па беларускай і рускай мовах» (Мінск, 1961).

Відаць, даследчыца змагла ажыццявіць далёка не ўсе свае навуковыя задумы. У архіве ёсць звесткі пра тое, што ў 1962 г. у выдавецтве «Учпедгиз» павінен быў выйсці «Слоўнік сінонімаў беларускай мовы» (12 друк. арк.), укладальнікам якога была Спрынца Львоўна [1, л. 38]. На жаль, гэтая праца не была апублікавана, а далейшы лёс рукапісу невядомы.

Па сведчанні тых, хто яе ведаў, Соф'я Львоўна была сардэчным, мела шмат вучняў [2]. Амаль страціўшы слых і зрок, у 1996 – 1998 гг. яна напісала надзвычай каларытныя ўспаміны пра горад свайго дзяцінства і юнацтва – Талачын. Спрынца Львоўна Рохкінд пайшла з жыцця ў 2000 г. у Мінску. На яе смерць беларускі паэт Рыгор Рэлес адгукнуўся невялікай нататкай «In memoriam» у самвыдатаўскай газеце «Анахну Кан» («Мы тут!») [7].

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Архіў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. – Ф. 746. – Воп. 1 лс. – Адз. зах. 715.
2. Голоса еврейских местечек [Электронный ресурс] / Еврейский культурный центр «Мишпоха». – Рэжым доступу: <http://shtetle.co.il/Shtetls/tolochin/rohkind.html>. – Дата доступу 08.07.2014
3. Курс сучаснай беларускай мовы (фанетыка, марфалогія, лексіка) / К.І.Гурскі (і інш.); пад рэд. Я.Коласа і К.Гурскага. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1940. – 261 с.
4. Рохкинд, С. Еврейско-русский словарь / С.Рохкинд, Г.Шкляр; Ин-т литературы и языка Академии наук БССР. – Минск: Изд-во Академии наук БССР, 1940. – 519 с.
5. Сінтаксіс беларускай мовы / пад рэд. Я.Коласа, К.Гурскага і Г.Шклера. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1939. – 134 с.
6. Флят, Л. Евлитло: от старта до финиша / Л.Флят // Заметки по еврейской истории: сетевой журнал еврейской истории, традиции, культуры. – 2012. – №2 (149)
7. Шевелев, Д. Еврейские исследования в Белорусской ССР в 1933 – 1941 гг. (по документам Центрального научного архива Национальной академии наук Беларуси) / Д.Шевелев // Материалы шестнадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Академическая серия. Ч. 2 / Центр научных работников и преподавателей иудайки в вузах «Сэфер». – Москва, 2009. – Вып. 26. – С. 483 – 489.
8. Шульман, А. На родине моих снов: очерки / А. Шульман. – Минск: Медисонт, 2013. – 191 с. – С. 89